

आदिवासी : शिक्षण आणि समस्या

प्रा. दिपक पी. बाविस्कर

प्रा. टी. एम. माळी

प्रा. एम. एम. चावडा

आर. सी. पटेल शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, शिरपूर जि. धुळे.

आदिवासी समाज हा भारतातील एक महत्त्वपूर्ण समाज मानला जातो. त्याची आपली एक बोलीभाषा, संस्कृती आणि ओळख आहे. हा समाज पूर्वीपासूनच डोंगरी भागात वास्तव्य करीत असल्याने या समाजाचा सामाजिक व आर्थिक विकास हवा तेवढ्या प्रमाणात झालेला दिसून येत नाही. तसेच या समाजासाठी शासनस्तरांवरून अनेक सुविधा किंवा योजना देण्यात येत असल्या तरी, बोलीभाषा, आत्मविश्वास, उदासिनता, भौतिकसुविधांच्या अभावामुळे यांच्यापर्यंत सहज शिक्षण पोहचत नाही. तरी शासनास्तरांवरून आश्रमशाळा, शिष्यवृत्ती, विविध प्रकल्पांतर्गत यांच्या शिक्षणाची सोय करण्याचा प्रयत्न होत आहे. महत्त्वपूर्ण एकच यांच्या शिक्षणाचा उद्देश सफल झाल्यास यांच्यातील प्रतिभावंताना न्याय तर मिळेलच परंतु त्यांच्या मार्फतच या समाजाला प्रवाहात सामील करण्यास मदत होईल.

प्रस्तावना :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून आजपर्यंत प्रत्येक क्षेत्रात विकास करण्याचे ध्येय प्रत्येक नागरिकाने स्वीकारले आहे. प्रत्येक नागरीकाला साक्षर करायचे ज्यातून भारताचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकास चांगल्या प्रकारे साधता येईल. प्रत्येक क्षेत्रात तसेच प्रयत्न चालू ही आहेत. भारताने प्राथमिक शिक्षणापासून तर उच्च शिक्षणापर्यंत अनेक नवनवीन शिक्षणाची दालने उघडले व उपलब्ध करून दिली. भारतातच नव्हे तर भारताबाहेरील विकसित राष्ट्रांमध्ये शिक्षणासाठी भारतीय प्रतिभावंताना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिलेली आहे. कारण देशाच्या विकासामध्ये शिक्षणाला अतिशय महत्त्व आहे. कारण शिक्षण राष्ट्राच्या प्रगतीसाठीची एक महत्त्वपूर्ण गुंतवणूक मानली जाते. भारतीय राज्यघटनेत समाजातील सर्व घटकांना शिक्षण घेण्याचा हक्क दिला आहे तरीही. अजून काही घटकांपर्यंत शिक्षण हवे तसे किंवा प्रत्येक गरजू पर्यंत पोहोचलेले नाही. महाराष्ट्राचा विचार केला असता सद्यस्थितीत अनेक आदिवासी जमाती आहेत. आणि त्यांचा शिक्षणाचा तसेच त्यांचा आर्थिक व सामाजिक विकासाचा मोठा प्रश्न भारतीय प्रशासनासमोर ठाण उभा आहे. डब्लू. जे. पेरी यांच्या मतानुसार "समान बोली बोलणाऱ्या व एका समान-भूप्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या समूहाला आदिवासी समाज म्हणतात. इ. स. १९६२ शिल्लिंगमध्ये आदिवासी समितीच्या परिषदेने केलेली व्याख्या पुढील प्रमाणे "एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या एका पूर्वजांपासून उत्पत्ती सांगणाऱ्या एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या तंत्रशास्त्रीय ज्ञानाच्या दृष्टिने मागासलेल्या, अक्षर ओळख नसलेल्या व रक्त संबंधावर आधारित सामाजिक व राजकीय रीतीरिवाजाप्रमाणे पालन करणाऱ्या एकजिनसी गटाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.

महाराष्ट्र राज्यातील १९९१ च्या जनगणनेनुसार साक्षरतेचे प्रमाण ६४.८७ टक्के आहे तर आदिवासीत हे प्रमाण ३६.७७ टक्के इतके आहे. त्यातही पुरुषांचे ४९.०० आणि स्त्रियांचे २४.०३ टक्के एवढे साक्षरतेचे प्रमाण दिसून येते.

आणि ते आजपर्यंत हवे ते वाढलेले दिसून येत नाही. आदिवासी समाजातील लोकांमध्ये साक्षरता कमी असल्यामुळे त्यांच्या जीवनात अनेक समस्या उद्भवतात, त्यांना फसविले जाते अधिक काम करून त्यांचा मोबदला खूप कमी दिला जातो. खूप मेहनत आणि त्यांचा फायदा खूप कमी यामुळे या समाजाचा हवा तितका आर्थिक विकास होत नाही आणि जीवनमानात फरक दिसून येत नाही.

आदिवासी समाजातील शिक्षणाच्या समस्या :

आदिवासी समाजाची शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून दिली तरी त्यांना साक्षर होण्यासाठी केवळ सुविधा ह्या पूर्ण होवू शकत नाही. काही अनेक गोष्टी अशा आहेत ज्या पूर्वी पासून असतील किंवा दैनंदिन जीवनात निर्माण होणाऱ्या समस्या असतील ज्यामुळे ते आजही शिक्षणाचा हवा तसा लाभ घेवू शकत नाही आणि हवे तसे आपले सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन उंचावू शकत नाही.

१. आदिवासी समाजातील दारिद्र्य, धर्मभोळेपणा, अंधश्रद्धा आणि मोठ्याप्रमाणात असलेले अज्ञान.
२. आदिवासींना मुलांचा व्यवसायात होणारा उपयोग.
३. नोकरी करणारा मुलगा जवळ न राहण्याची मोठी भिती.
४. आदिवासी जमात महाराष्ट्रातील डोंगरी भागात वास्तव्य करीत असल्यामुळे त्यांना मोठ्या प्रमाणात भौतिक सुविधांचा अभाव जाणवतो.
५. बोली भाषेची समस्या
६. दुर्गम भागातील रटाळ अध्यापन व नवतंत्रविज्ञानातील अज्ञान
७. शाळेचे अनाकर्षक वातावरण
८. कुपोषण
९. संपर्कसाधनाचा अभाव
१०. मुलींच्या शिक्षणाबाबतीतील उदासिनता
११. अभ्यासक्रम आणि जीवन यामध्ये सुसंगती नसणे
१२. शिक्षणसंस्था चालविण्यासाठी वेगवेगळ्या समस्या निर्माण होणे.

- वरील अनेक समस्या आदिवासी बांधवांना शिक्षणापासून वंचित ठेवत आहेत. आदिवासी बांधवांची वस्ती विखुरलेली असल्यामुळे शिक्षणासाठी पायी चालत जावे लागते. कमीत कमी ३ ते ५ मैल पायीपीट करून शाळेपर्यंत पोहचवावे लागते यामुळे ही लहान मुले शाळेकडे आर्कषित होत नाही.
- आदिवासी मुलांच्या बाबतीत सर्वात महत्त्वाची अडचण म्हणजे ती भाषेची होय. शाळेतील शिक्षण हे मराठी माध्यमातून उपलब्ध असते. सर्वानाच मराठी भाषा समजत नसल्यामुळे ह्या मुलांना सुरुवातीला थोडी समस्या जाणवतेच परंतु सुरुवातीचा काळ महत्त्वपूर्ण असतो. आणि वर्गातून मुलांची संख्या हळूहळू कमी होते.

- एखादया मुलांला शासकीय नौकरी मिळाली तर तो आपल्यापासून दूर जाईल तो आपल्या जवळ राहणार नाही. हया भितीपोटी बहूतेक आदिवासी बांधव आपल्या मुलांना शिक्षणापासून वंचित ठेवतांना दिसून येतात.
- आदिवासी बांधवाना दारिद्रयामुळे शिक्षणाची आवड नाही. मुलगा शाळेत टाकून आर्थिकदृष्ट्या त्यांना ते परवडत नाही. दारिद्रय आणि शिक्षण याचा त्यांच्या जीवनात पाठशिवणीचा खेळ खेळतात. (गारे, २००९)
- आदिवासी समाजात शिक्षणाचा प्रसार हा खुप कमी झाला आहे. अनेक ठिकाणी भौतिक सुविधांचा अभाव असल्याने त्यांच्यापर्यंत शिक्षक हा पोहचूच शकत असेल नाही. परंतु शासनाच्या योजना असूनही शिक्षक पाहेचत असेल तरीही तेथील उदासिनता शिक्षणाचे महत्त्व या बांधवाना समजू देत नाही आणि त्यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवत असते.
- अभ्यासक्रम आणि जीवन यांच्यात मेळ नसल्यामुळे शिक्षण घेवूनही त्याचा फायदा त्यांना होत असेलच असे नाही त्यामुळे शिक्षण विषयक उदासीनता, दुर्गम भागातील रटाळ अध्यापन व नवतंत्रविज्ञानातील अज्ञान, सोयी सुविधाचा अभाव तेथील शिक्षणात मोठा अडसर दिसून येतो.

आदिवासी समाजाच्या शिक्षणासाठीचे प्रयत्न :

१. एकात्मिक बालविकास प्रकल्पांतर्गत सकसआहार योजना प्रभावीपणे राबविणे. मोफत गणवेश पुरवठा योजना प्रभावी करणे, युनिसेफ पुरस्कृत बालशिक्षण प्रकल्प राबविणे, खडुफळा योजना कार्यान्वित करणे.
२. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात पुढील योजना सुचविलेल्या आहेत : आदिवासी भागात अधिक प्राथमिक शाळा सुरू करणे, आदिवासी बोलीतून अभ्यासक्रम तयार करणे व अध्यापनाच्या साहित्याची निर्मिती करणे, आदिवासी तरुणांना प्रशिक्षण देणे, वसतिगृहे आश्रमशाळा निर्माण करणे, शिष्यवृत्त्या देवून प्रेरणा देणे, आदिवासी भागात अंगणवाड्या, अनौपचारिक व प्रौढ शिक्षण केंद्र स्थापन करणे, आदिवासी संस्कृती व प्रतिभा यांची जाणीव लक्षात घेवून अभ्यासक्रम आखणे. (जोशी व जाधव, २०११)
३. अंदाजपत्रकात राखीव निधी / रकमेची तरतुद, शबरी महामंडळ स्थापन करणे, आश्रमशाळा, अंगणवाडी - अनुताई वाघ (आवचार, २०१०).

आश्रमशाळेतून अशा विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी प्रेरित करून त्यांचा विकास साधणे. आदिवासीच्या विकासाचा विचार केला तर त्यांच्यातील पदवीधरांनाच आश्रमशाळेचे संचालन, शिक्षक, गृहपती जी आवश्यक पदे असतील ती दिली जावी यातून आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाला आदिवासीतील प्रतिभावंत हितावह ठरणार आहेत. आदिवासी भागातील शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी पूर्व माध्यमिक व माध्यमिक स्तरांवर विद्यावेतेन देणे. आदिवासी आणि ग्रामीण भागातील प्रतिभावंत मुलांसाठी त्यांचा प्रतिभेचा विकास होण्यासाठी राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती योजना राबविणे. आदिवासी बोलीभाषेचा प्रकल्प कार्यान्वित करणे : आदिवासी मुलांच्या बाबतीत सर्वात महत्त्वाची अडचण म्हणजे ती भाषेची होय.

शाळेतील शिक्षण हे मराठी माध्यमातून उपलब्ध असते. सर्वानाच मराठी भाषा समजत नसल्यामुळे ह्या मुलांना सुरुवातीला थोडी समस्या जाणवतेच परंतु सुरुवातीचा काळ महत्त्वपूर्ण असतो. यासाठी बोलीभाषेचा प्रकल्प कार्यान्वित करणे किंवा शाळेतून त्यांच्या गतीनुसार भाषेचा अध्यापन करणे अतिशय महत्त्वाचे आहे.

आदिवासी मुलां मुलींच्या शिक्षणाबरोबरच व्यवसाय शिक्षणाची जोड असावी. वडिलोपार्जित अनेक कला व कौशल्य यांच्या अंगी असल्यामुळे त्यांचा विकास करण्यासाठी शासनाने प्रयत्न केले पाहिजे. सेवा योजनेअंतर्गत महामंडळाचे मुख्यालयात नाव नोंदणी करून घेतली तर अनेक शिक्षित आदिवासी बांधवांना नौकरी प्राप्त होवून ते आपल्या समाजाचा विकास साधण्यासाठी हातभार लावू शकतात. त्यांची भटकंती थांबली किंवा त्यांच्याजवळ भौतिक सुविधा पोहचल्यात तर ते आपला शैक्षणिक विकास चांगल्या पध्दतीने साधू शकतील.

आदिवासींच्या शिक्षणाबाबतीत अनुताई आपल्या शब्दात व्यक्त करतात, या मुलांना गुरे चारायला जावे लागते, जावू द्या. त्यांच्या या कामातून शिक्षणाचे धागे पकडू या. गायी, म्हशी, बैल, बकऱ्या, त्यांची नावे, खाणेपिणे, सवयी, त्यांचे बळडे सुंदर विषय आहेत. वाचनपाठ, कविता, उदाहरणे, विज्ञान, आरोग्य, भूगोल, इतिहास सगळे सगळे घेता येईल. मुले सांभाळावी लागतात, सांभाळू द्या. (गारे, २००९)

थोडक्यात, आदिवासी बांधव हा खुप काळापासून शिक्षणापासून वंचित होता. शासनाने आपल्या स्तरावरून अनेक प्रयत्न केले काही यशस्वी झालेत. परंतु आजही जर महाराष्ट्राच्या डोंगरदऱ्यात राहणाऱ्या या आदिवासी बांधवांचा विचार केला तर यांच्या जीवनमानात हवा तसा फरक पडलेला नाही. कोणत्या प्रकारच्या समस्या आहेत, त्या कशा सोडवायचा हा प्रश्न आहेच. परंतु यांना आवश्यक शिक्षण जर उपलब्ध झाले आणि त्यांना त्यांचे महत्त्व समजले तर त्यांना प्रवाहात समाविष्ट होण्यापासून कोणतीच अडचण निर्माण होणार नाही. भारताच्या विकसनशील कडून विकसीत राष्ट्राकडे वाटचालीत या आदिवासी बांधवांचा विचार झाला पाहिजेच. कारण यांच्यातील कला कौशल्य, प्रतिभा भारताच्या विकासात खरोखर हातभार लावेलच.

संदर्भसूची

- गारे, गोविंद (२००९). आदिवासींचे शिक्षण, औरंगाबाद : साकेत प्रकाशन.
- शहा, मु. ब. (२००४) खानदेशचा सांस्कृतिक इतिहास, धुळे : का.स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था.
- जोशी, कदम जाधव (२०११) विशेष शिक्षण, नागपूर : विद्या प्रकाशन.
- आवचर सीमा (२०१०) विशेष शिक्षण, पूणे : नित्यनूतन प्रकाशन.
- करंदीकर व मंगरूळकर (२००२) उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.